

Ros-oliemolen in de Sint Jorisstraat

Afdeling BAM

In het Algemeen Rijksarchief bevindt zich een plattegrond van een gedeelte van de binnenstad van 's-Hertogenbosch.¹ Daarop staat de voormalige oliemolen² van Spelthaan achter de Sint Jorisstraat.

Deze, door paarden aangedreven oliemolen, heeft vergeleken met andere bekende oliemolens, een 'grote' inrichting: twee fornuizen en een slagblok van circa 6 meter lengte. Zo'n 'dubbele inrichting' was gebruikelijk in windoliemolens, maar voor ros-oliemolens is dit tot nu toe het enige voorbeeld dat we kennen in Nederland. Deze plattegrond en de gegevens van andere oliemolens leveren de bouwstenen voor een reconstructie-tekening van de inrichting.

In augustus 1816 verzoekt Johannes Isaïas Spelthaan een ros-oliemolen te mogen oprichten achter 'De Drie Roozen' aan de Sint Jorisstraat. Over een vergunning is niets bekend, maar de molen is eind 1816 wel in bedrijf. De gemeente tracht in 1818 de bedrijfsvoering wegens brandgevaar te verhinderen. Ook zouden de burennadeel ondervinden. De burgemeester laat de molen stilleggen door één van de kamraden met een ketting te blokkeren. De gemeente wil tegen Spelthaan een proces aanspannen, maar krijgt daartoe van Gedeputeerde Staten geen toestemming. Spelthaan gaat tegen het besluit van de burgemeester in beroep bij de Kroon en wordt in het gelijk gesteld.³

Hoewel de documenten met geen woord reppen over de aard van het nadeel bij de burennadeel, ligt de verklaring misschien in de overlast die 'slagmolens' geven. Het slaan van de heien en stampers in oliemolens immers veroorzaakt niet alleen doofheid bij de molenaars, maar ook trillingen, die soms op grote afstand nog te voelen zijn.

Waar bevinden zich de onderdelen ?

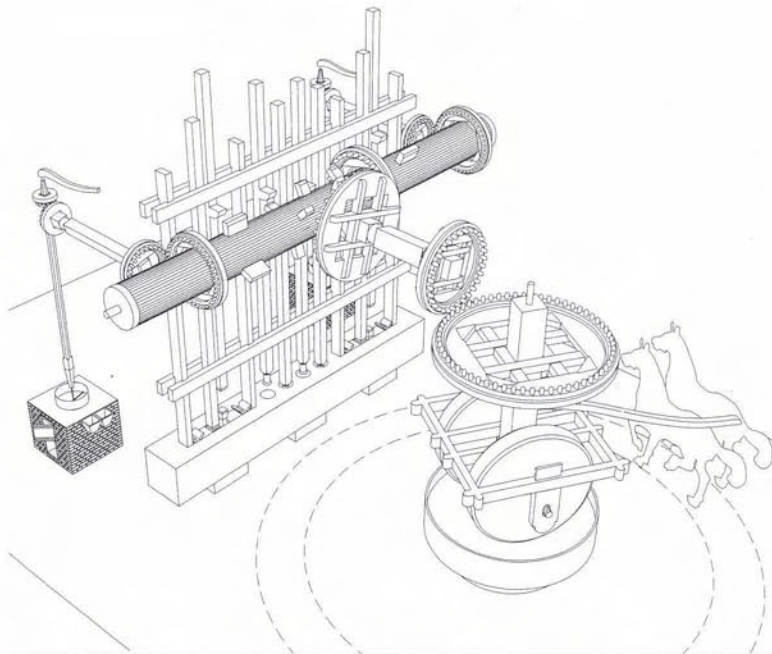
De ros-oliemolen van Spelthaan blijkt maar een kort leven beschoren te zijn. Want bij de verkoop van 'De Drie Roozen' in 1825 wordt de olieslagerij niet meer genoemd.⁴ De omvangrijke inrichting moet relatief kostbaar geweest zijn. Omdat de productie van olie in die tijd nog volop gangbaar is, zullen de onderdelen zeker een nieuwe bestemming gevonden hebben. Maar er zijn geen documenten gevonden, die het uitbreken van deze onderdelen of een eventuele verkoop vermelden. Er bestaat grote kans dat de onderdelen in de stad zijn gebleven.

De 'Oude Steenen Molen' op Bastion Oranje wordt vóór 1832 tot oliemolen ingericht.⁵ In 1824 bestaat er ook een ros-oliemolen in de Windmolenbergstraat, eigendom van de jeneverstokers De Garde.⁶ De oprichtingsdatum van

deze ros-oliemolen is evenmin bekend, maar het zal kort tevoren geweest zijn.⁷ Van deze oliemolens beschikken we, helaas, niet over documentatie met betrekking tot de inrichting van de olieslagerij. Het bewijs dat onderdelen van de molen van Spelthaan in één van deze molens hergebruikt zijn, kunnen we daarom niet leveren. In 1930 vindt de sloop plaats van het gebouw, waarin op dat moment een smederij is gevestigd. Op deze plaats verrijst een loods bij de garage van Lathouwers.⁸ Bouwhistorisch of archeologisch onderzoek is niet meer mogelijk.

De reconstructietekening

Van de inrichting van de oliemolen van Spelthaan is alleen de al genoemde plattegrond bekend. De reconstructietekening is ontworpen op basis van deze plattegrond en naar tekeningen uit het *Groot Volkomen Moolenboek*.⁹ Verder zijn de gegevens gebruikt van enkele ros-oliemolens, vooral die in 1867 zijn toegevoegd aan de windmolen van Hamont (Belgisch Limburg)¹⁰ en die van Zieuwent (thans aanwezig in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem).¹¹ De afmetingen van de kantstenen en bijbehorende ligger worden overgenomen van die van

Reconstructietekening van de ros-oliemolen
(Tekening: Jan van der Eerden, BAM)

de voormalige olieslagerij in Holtens Molen in Deurne.¹² Als uitgangspunten voor de reconstructietekening geldt de overweging, dat de inrichting gerealiseerd moet worden met een minimum aan onderdelen en een logische plaatsing van de werktuigen. De molenbouwer zal immers zeker gestreefd hebben naar beheersing van de kosten en naar een zodanige inrichting, dat de molenaar tijdens het werk zo weinig mogelijk moet lopen.

De dubbele inrichting blijkt uit de aanwezigheid van twee fornuizen. De olie wordt in twee fasen uit de zaden geperst: de voor- en de naslag. In de dubbele oliemolens werken de voor- en naslag respectievelijk met lage en hoge druk. Omdat slechts één slagblok aanwezig is, moeten de voor- en de naslaglade¹³ zich beide in het lange blok bevonden hebben.

De zaden worden gekneusd onder de kantstenen. Het gekneusde zaad wordt, afhankelijk van het soort zaad en de gewenste kwaliteit van de olie, verwarmd op een van de fornuizen of anders direct in het slagblok gebracht. De bovenzijde van het fornuis bestaat uit een massieve stalen plaat die verwarmd wordt. Hierop is een losse metalen ring geplaatst die het gekneusde zaad bijeen houdt: als een pan zonder bodem. Om aanbranden te voorkomen draait een roermes over de stalen plaat. Het zaad wordt met behulp van de twee trechters aan het fornuis verdeeld over twee zakjes van filterdoek. Dit gebeurt door de ring over de twee trechters te schuiven. De gevulde filterzakjes worden ter bescherming omhuld door omslagen, bestaande uit gevlochten paardenhaar met een leren omslag. De druk voor het persen wordt verkregen door een wig met een hei in het slagblok vast te slaan. Deze hei wordt telkens opgelicht door een nokkenas. Door deze bewerking spreekt men van het slaan van olie.

Na de voorslag blijven er koecken over. Deze worden opnieuw fijn gemaakt en geperst. Omdat slechts één stel kantstenen aanwezig is, lijkt het aannemelijk dat de koecken worden fijngemaakt met behulp van stampers, zoals gebruikelijk in de meeste windoliemolens. In het slagblok moeten zich ook stamperpotten bevonden hebben. Voor een logische werkvolgorde is hun plaats midden in het slagblok. Het aantal stamperpotten is niet bekend. Er zijn er vier getekend vanwege de beschikbare ruimte in het blok. De overbrengverhoudingen zijn op basis van de eerder genoemde gegevens gekozen. De draairichting van de kantstenen is willekeurig.¹⁴ De plaats van het aangedreven tandwiel op de nokkenas is afhankelijk van de draairichting van de kantstenen omdat de nokkenas een vaste draairichting heeft.

De uitvoering van de nokkenas zoals op de tekening is niet bekend. Gezien de overeenkomst van de inrichting van de molen met die van windoliemolens lijkt een dergelijke uitvoering het meest aannemelijk. In ros-oliemolens met een

enkele inrichting bestaat de nokkenas gewoonlijk uit een relatief dunne as met twee maal twee armen met daartussen rollen.

In de tekening is, omwille van de duidelijkheid, een aantal details niet getekend.

Noten

- 1 Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Archief Departement van Oorlog, Plans van Gebouwen nr. B6; behoort bij het rapport van J.A. van Kesteren aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken van 12 december 1819.
- 2 In oliemolens werd olie geperst uit oliehoudende zaden. Er werd voornamelijk kool-, raap- en lijnzaad verwerkt. De olie vond toepassing als consumptieolie, lampolie, als basis voor verf en zeep en bij het bewerken van wol.
- 3 Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHt), Notulen van de stedelijke raad, inv.nr. 113, d.d. 6 en 23 feb. 1818, 5 jan. en 28 april 1820, 12 feb., 18 mei en 7 juli 1821.
- 4 GAHt, Notarieel Archief, inv.nr.3899 nr. 141, d.d. 7 juli 1825.
- 5 Blijkens de *Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel van het kadaster*, 1832 (op microfiche aanwezig in het Stadsarchief) was de 'Oude Steenen Molen' toen oliemolen.
- 6 Blijkens H.J. Brugmans, *Statistiek van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, Eerste stuk, ('s-Gravenhage 1956) 112-115 (statistiek 1816) werd de meeste in 's-Hertogenbosch geproduceerde olie verwerkt in de zeepziederij van M. de Garde, die tevens eigenaar was van een oliemolen. Deze zeepzieder zal ongetwijfeld familie zijn van de eigenaars van de oliemolen in de Windmolenbergstraat.
- 7 In 1806 waren er drie oliemolens: de windmolen op Bastion Oliemolen, de ros-oliemolen van Abraham Zubli op het Hinthamereinde en nog een ros-oliemolen, vermoedelijk eveneens op het Hinthamereinde. Tussen 1806 en 1812 is er een vierde oliemolen bijgekomen. Zie: H. van den Eerenbeemt, *'s-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd 1794-1814* (Nijmegen/Utrecht 1955), 125. In 1816 waren er 5 oliemolens, zie H.J. Brugmans, *Statistiek etc.* Het is niet duidelijk of de in 1816 opgerichte molen van Spelthaan al in dit aantal verwerkt is. Ook in 1851 waren er 5 oliemolens. Omdat molens alleen meegeteld werden wanneer deze in bedrijf waren, en omdat oliemolens betrekkelijk eenvoudig verplaatst konden worden, kunnen er tussen 1816 en 1851 oliemolens bijgekomen of verdwenen zijn.
- 8 Gemeente 's-Hertogenbosch, archief afdeling Bouwen, dossiernummer 1013, mei 1930.
- 9 Leendert van Natrus, Jacob Polly en Cornelis van Vuuren, *Groot Volkomen Moolenboek* (Amsterdam 1734). In dit werk zijn alleen tekeningen van windoliemolens opgenomen.
- 10 Opmeting en bouwhistorische opname, zie: N. Jurgens, 'De olieslagerij van de 'Napoleonsmolen' in Hamont', in: *Molenecho's*, 23 (september 1995), p. 121-130.
- 11 A.J. Bernet Kempers, *Oliemolens* (NOM, Arnhem 1979).
- 12 Deze olieslagerij werd in 1893 ingericht in de windmolen Van Holten in de Veldstraat. De onderdelen waren afkomstig van de watermolen van Horst.
- 13 De lade is de ruimte waarbinnen het persen plaatsvindt.
- 14 Algemeen wordt aangenomen dat kantstenen, die (bovenop gezien) rechtsom draaien, het eenvoudigst te bedienen zijn door een rechtshandige molenaar. Het onder de stenen brengen van het zaad gaat voor een rechtshandige molenaar echter eenvoudiger bij linksdraaiende stenen.